

مرجعیت زبانی (۲)

محمدعلی حمیدرفیعی

در بخش اول این جستار نگرشهای توصیفی و تجویزی به زبان را به اختصار شناساندیم. مراد از مرجعیت زبانی نگرش تجویزی به زبان و پذیرفتن وجود گونه «برز» زبانی و لزوم اشاعه آن است. به طور معمول، فرهنگستان هر کشوری عهده دار این مرجعیت است. در سه بخش مقاله حاضر ابتدا به اهداف معمول فرهنگستانها می پردازیم. بدیهی است که واژه فرهنگستان در این بخش به مفهوم عام اشاره دارد و فرهنگستانهای سه گانه ایران مورد نظر نویسنده نیست. سپس به ساختار فرهنگستانها و فرهنگستانهای سه گانه ایران - می پردازیم و سرانجام تاریخچه کوتاهی از فرهنگستانهای زبان فارسی ارائه می شود.

۱- اهداف فرهنگستانها

۱-۱- پاسداری از سلامت زبان به ویژه در برابر آسیبهایی که از ناحیه لهجه های گوناگون و ناهماهنگیهای زبانی وارد می شود. این هدف به ویژه در کشورهایی مصداق دارد که

گوناهگونیِ زبانها و گویشها - به دلیل تنوع ملیت یا گستردگی جغرافیایی یا مرزبندیهای سیاسی غیرطبیعی - کشور را از داشتن یک زبان ملی واحد محروم کرده است. فرهنگستانها در چنین شرایطی به دنبال تقویت یکی از این زبانها و گویشها و اعمال تسلط آن بر زبانها و گویشهای دیگرند تا یک زبان ملی به وجود بیاورند یا زبان ملی موجود را تقویت کنند. این توضیح ضروریست که زبان یادشده لزوماً زبان اکثریت مردم آن کشور نیست. شرایط یادشده بخصوص در کشورهای آفریقایی و کشورهای چندملیتی اروپا، مثل یوگسلاوی سابق، مصداق دارد.

۲-۱ - پاسداری از خلوص زبان در برابر کلمات و تعبیرات خارجی - واژه‌های دخیل - که ورود آنها در گذشته به یکی از دلایل زیر بوده است:

۱-۲-۱ - سلطهٔ یک کشور بر کشور دیگر که منجر به سلطهٔ زبانی ناخواسته شده است.

۲-۲-۱ - همجواری جغرافیایی که می‌تواند باعث ورود تدریجی واژه‌ها به زبان شود.

۳-۲-۱ - دادوستد بازرگانی که ورود واژه‌ها را در فرایندی کند و نامحسوس به‌ویژه در مناطق مرزی باعث می‌شود. شتاب ورود این واژه‌ها در حال حاضر یا به دلیل دستیافتنی‌های فن‌آورانه و علمی کشورهای صنعتیست و یا به خاطر تغییراتی که در نحوهٔ زندگی ملل جهان پیش آمده و نوعی همسانی و همسازی رفتاری را در میان آنها سبب شده است؛ و این، خود معلول گستردگی ارتباطهای جهانیست؛ در هر دو حال بدیهیست که سیل واژه‌های متعلق به فرهنگهای مسلط جهانی در بستر زبانهای دیگر دنیا به راه افتاده است. فرهنگستانها به دنبال آنند تا با ساختن معادلهایی، تا حد امکان، از جاری شدن این سیل جلوگیری کنند اما در عمل چندان کامیاب نیستند چرا که اولاً شتاب ورود واژه‌های خارجی بسیار بیشتر از تمهیداتیست که اصحاب فرهنگستان می‌اندیشند و ثانیاً، ضربه‌پذیری بعضی از زبانها ناشی از ضعفهای ماهوی و تاریخی آنهاست.

۳-۱ - همساز کردن زبان با نیازهای جدید که از جملهٔ آنها نیاز به فشرده‌گی، ایجاز و دقت است که طبیعت بسیاری از زبانها فاقد این ویژگیهاست و این خود معلول حیات زبان در مرحلهٔ پیش-علمی و پیش-منطقی می‌باشد. اگر بپذیریم که زبان آئینهٔ تفکر انسان است و گسترهٔ اندیشهٔ آدمی، در زبان خود را باز می‌تاباند ناگزیر به این نتیجه می‌رسیم که با توجه به موقعیت تاریخی بعضی ملتها، زبان ایشان برای بیان اندیشه‌های گسترده‌دامن، دشواریاب و نوسترون است، یا دست‌کم کارآیی لازم را ندارد. مثلاً چگونه می‌توان انتظار داشت که برای واژه‌های مربوط به فیزیک هسته‌ای در زبان قبایل چادرنشین

آفریقا، با استفاده از اندوخته و ازگانی‌شان معادل مناسبی پیدا کرد؟ این که کشور آفریقایی مورد نظر دانشگاه و هتل پنج‌ستاره هم داشته باشد پاسخ سؤال بالا را تغییر نمی‌دهد. البته یکی از اهداف فرهنگستانها رفع این نقیصه است اما درجه کامیابی‌شان در این امر محل تردید می‌باشد.

۴-۱- تقویت هویت ملی که زبان یکی از شاخصهای عمده آن تلقی می‌شود. این هدف به‌ویژه در کشورهایی کارکرد دارد که براساس ایدئولوژی ناسیونالیسم یا به‌وسیله حکومت‌های کودتاگر اداره می‌شوند و بیگانه-ترسی، بیگانه-ستیزی، یا تظاهر به این دواز مشخصات آنهاست. فرهنگستانهای یادشده بیشتر در آغاز قرن بیستم که با برآمدن اندیشه ناسیونالیسم همراه بود تشکیل شدند و نمونه‌های آن را در فرهنگستانهای کشورهای سوریه، مصر، عراق، مراکش، ایران پس از کودتای ۱۲۹۹ می‌توانیم جستجو کنیم. فرهنگستانها در این وضعیت معمولاً رو به گذشته دارند و تلاش می‌کنند از ریشه‌های زبان کهن خود وام بگیرند و معادل بسازند، و این راشکلی از پاسداشت گذشته پرافتخار خود تلقی کنند.

۵-۱- برنامه‌ریزی زبانی به‌قصد مسلط کردن یکی از زبانهای درون کشور و تضعیف زبانهای دیگر به‌قصد سرکوب و هویت‌زدایی ملیتهای دیگر کشور که نمونه آن سیاستهای زبانی اتحاد جماهیر شوروی سابق است. در چنین حالتی زبانهای دیگر در لایه‌های پنهان روابط اجتماعی، آیین‌ها و زبان محاوره به‌حیات خود ادامه می‌دهد، اما اگر آن سیاستهای زبانی شانس دوام پیدا کند و چند نسل را درنوردد شعله حیات زبانهای فرودست می‌میرد.

۲- ساختار فرهنگستانها و شیوه اعمال تصمیمها

۱-۲- ریاست عالیة همه فرهنگستانها معمولاً با عالیترین مقام رسمی یا بالاترین مقام اجرایی کشور بوده است و تفویض ریاست عالیة به‌چنین مقامی در همه کشورها سابقه دارد. «مجمع العلمی العربی» در سوریه توسط شخص اول مملکت تشکیل شده و ریاست آن هم به‌عهده اوست. در مصر «مجمع اللغة العربیة الملکی» به‌فرمان ملک فؤاد اول بنیاد شده و ریاست آن به‌عهده رئیس دولت است. در مراکش، ملک حسن فرمان تشکیل فرهنگستان سلطنتی را صادر کرده است و... در ایران نیز فرهنگستان اول به‌فرمان رضا پهلوی، و فرهنگستان دوم به‌دستور محمدرضا پهلوی بنیاد شده و ریاست

فرهنگستان زبان و ادب فارسی نیز

افتخار دارد که اولین مجموعه از واژه‌های فارسی مصوب خود را که در برابر لغات بیگانه راه یافته به زبان فارسی نهاده شده، با احترام به‌طور ریاست جمهوری تقدیم کند. باشد که این مجموعه که بخشی از دستاورد استادان و پژوهشگران این دستگاه علمی و پژوهشی است و هدایای است تیز و زدل، بافته‌زبان، پندیده‌آید و از سوی ریاست عالی فرهنگستان تأیید و تصویب شود تا بموجب وزارتخانه‌ها و سازمان‌ها و موسسات دولتی استفاوه از واژه‌های آن را به جای لغات بیگانه در عمده‌شناسی فرهنگستان زبان و ادب فارسی امیدوار است فبذل و عنایت پروردگار درآینده نیز وظیفه‌خیز خود را در نگهداری و گنجینه‌ی از زبان شیرین و ادب کران سنگ فارسی ایفا کند و پیشگاه ملت فرهیخته و ادب پرور ایران سرافراز باشد.

غلامحسین خداداد عادل

رئیس فرهنگستان زبان و ادب فارسی

بنام خدا

مواظت دارم. مبارک باشد.

جناب آقای دکتر حبیبی بر گوی می‌کنند

برای امروا و ادامه کار اصلاح زبان فارسی.

علی‌اکبر هاشمی رفسنجانی

پیشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تصویر شماره ۱

عالیه فرهنگستان زبان و ادب فارسی در جمهوری اسلامی ایران نیز به‌عهده رئیس‌جمهور است. البته انتساب به قدرت را می‌توان تضمینی برای اعمال و اجرای مصوبات فرهنگستانها دانست اما شاید توجه این انتساب با توجه به ماهیت اقتدارگرایی «تجویز زبانی» سهلتر باشد. (تصویر ۱)

۲-۲- به‌طور معمول اعضای فرهنگستانها مرکب از دو گروهند: اعضای پیوسته و اعضای وابسته. در فرهنگستانهای کشورهای عربی زبان این دو گروه را به ترتیب «عاملون» و «مراسلون» می‌نامند که گروه اخیر به شکل مکاتبه‌ای مورد مشورت قرار

می‌گیرند، اما تصمیم‌گیری نهایی در هر حال توسط اعضای پیوسته صورت می‌گیرد. همه فرهنگستانها، بخصوص در دهه‌های اخیر مدعی نوعی دمکرات‌منشی هستند و ادعا می‌کنند که پیشنهادهایشان را در معرض داوری عمومی قرار می‌دهند، اما در عمل چنین نیست و واژه‌سازی و واژه‌گزینی پشت درهای بسته و به وسیله افراد معدودی صورت می‌گیرد. بنا به سنت، اعضای پیوسته فرهنگستانها را ادیبان جامع‌الاطراف تشکیل می‌دهند. البته در سالهای اخیر استفاده از متخصصان حوزه‌های مختلف هم باب شده است ولی دست‌کم در فرهنگستان زبان و ادب فارسی هنوز هم اکثریت تام با ادیبان است. این حضور چنان پررنگ است که کلمه «ادب» را هم بر خلاف رسم رایج به‌عنوان فرهنگستان افزوده است. گروه واژه‌گزینی این فرهنگستان - به‌شهادت جزوه «واژه‌های مصوب...» مرداد ۱۳۷۶ - از اعضای زیر تشکیل شده که به‌طور دائم یا موقت در این گروه عضویت داشته‌اند: احمد آرام - دکتر حسن حبیبی - دکتر غلامعلی حداد عادل - دکتر محمد خوانساری - دکتر بهمن سرکاراتی - احمد سمیعی - دکتر علی‌اشرف صادقی - مهندس علی کافی - دکتر مصطفی مقربی - ابوالحسن نجفی - استاد محمد محیط طباطبایی - خانم دکتر طاهره صفارزاده - دکتر منوچهر امیری - دکتر نصرالله پورجوادی - بهاء‌الدین خرماهی - دکتر علی رواقی و دکتر مهدی محقق.

۲-۳ - فرهنگستانها برای اعمال تصمیم‌گیریهای خود، کار را به‌طور معمول از ادارات دولتی و با صدور بخشنامه - معمولاً به‌امضای یک مقام عالی‌رتبه دولتی - آغاز می‌کنند، و اصرار دارند که واژه‌های مصوب خود را به‌امضای ریاست عالیّه برسانند. تصویر نمونه‌هایی از بخشنامه‌های صادرشده (یکی مربوط به فرهنگستان اول و دیگری از فرهنگستان سوم) را ملاحظه می‌کنید. (تصویر ۲ و ۳)

۳- تاریخچه فرهنگستانهای زبان فارسی

۳-۱ - فرهنگستان اول در سال ۱۳۱۴ به فرمان رضا پهلوی و با نام «فرهنگستان ایران» بنیاد و با پایان سلطنت پهلوی اول (۱۳۲۰) تعطیل شد. این فرهنگستان ۱۵۰۰ واژه را از تصویب شاه گذراند و با صدور بخشنامه‌های اداری استفاده از آنها را اجباری اعلام کرد. واژه‌های پیشنهادی فرهنگستان اول هم شامل واژه‌های عمومی بود و هم واژه‌های تخصصی. تعدادی از برابرنهاده‌های فرهنگستان اول مورد پسند گویشوران زبان فارسی قرار گرفت و برخی هم پاک فراموش شد. داوری درباره کار فرهنگستان اول مجال بیشتری می‌طلبید.

وزارت دارائی

بخشنامه

وزارت دارائی

در جلسه های عمومی فرهنگستان ایران طبق صورت پیوست برای (۳۲) اصطلاح فیزیکی و شیمی و هواشناسی برابرهائی اختیار شده و مورد تصویب پیشگاه مبارک اعلیحضرت همایون شاهنشاهی نیز واقع گردیده است. قدغن فرمائید دستور لازم جهت بکار بردن آنها صادر نمایند. از طرف نخست وزیر - علی معتمدی

۵۸۳۰

۱۳۲۰/۲/۱۷

رونوشت برای اطلاع و اجرا بداراره فرستاده میشود.

رئیس دفتر وزارتی - دکتر نخعی

۱۶۱۰۳

تصویر شماره ۲

۲-۳- فرهنگستان دوم در سال ۱۳۴۹ با هدف «نگاهداشت پایگاه والای زبان فارسی و آماده داشتن آن برای برآوردن نیازهای روزافزون علمی و صنعتی و فرهنگی کشور» به فرمان محمدرضا پهلوی و به ریاست صادق کیا بنیاد نهاده شد و تا سال ۱۳۵۷ دوام آورد. وظایف فرهنگستان دوم تدوین فرهنگهای بسامدی و تحقیق در دستور زبان فارسی، گویشهای بومی، گویشهای رسته‌ها، زبانهای فارسی باستان و میانه، رابطه زبان فارسی با زبانهای بیگانه، نامهای خاص و... بود. فرهنگستان دوم یک «پژوهشگاه ویژه‌گزینی» داشت که مرکب از ۲۹ گروه در رشته‌های مختلف علمی و ادبی بود و در سال آخر فعالیت (۱۳۵۷) تعداد ۷۵ پژوهشگر، پژوهشیار و پژوهنده و نیز ۵۰ نفر پرسنل اداری با ۱۳ میلیون تومان بودجه در آن مشغول کار بودند. حاصل کار کمیسیونهای بیست و نه‌گانه این پژوهشگاه کامپیوتری کردن حدود ۹۰۰۰ پیشنهاد خام و تصویب ۲۰۰۰ واژه

جمهوری اسلامی ایران
ریاست جمهوری

تاریخ: ۱۳۷۶/۱/۱
شماره: ۸۰۶۳

بسمه تعالی

بخشنامه به کلیه وزارخانه ها، سازمانها، موسسات دولتی، نهادهای انقلاب اسلامی
استانداریهای سراسر کشور و نهادهای موسسات عمومی غیردولتی

نخستین مجموعه واژه‌های عمومی، که برای جایگزینی اصطلاحات و واژه‌های بیگانه، به تصویب فرهنگستان زبان و ادب فارسی رسیده است به پیوست ابلاغ می‌گردد.
مقتضی است کلیه دستگاههای اجرایی در اجرای ماده واحده قانون ممنوعیت به کارگیری اسامی، عناوین و اصطلاحات بیگانه مصوب ۱۳۷۵ و تبصره (۱) آن، که فرهنگستان مزبور را به عنوان مرجع تهیه و تصویب این واژه‌ها تعیین نموده است از بکار بردن واژه‌های بیگانهای که در این مجموعه برای آنها معادل فارسی به تصویب رسیده است خودداری نمایند و به ویژه ترتیبی اتخاذ فرمایند تا مراکز علمی و آموزشی و فرهنگی وابسته که مسئولیت تدوین و تشریح کتابهای آموزشی، علمی و فرهنگی را بر عهده دارند در بکار بردن این واژه‌ها اهتمام خاص مبذول دارند.

حسن حبیبی
معاون اول رئیس جمهور
۱۳۷۶/۷/۱۳

تصویر شماره ۳

توسط شورای عالی بود اما تنها ۱۲۵ واژه به عرض و توشیح شاه رسید. طبق برآورد مهدی جعفری (نشر دانش، س ۲، ش ۳) قیمت تمام شده هر واژه پیشنهادی فرهنگستان دوّم یک میلیون تومان بوده است.

۱-۳- فرهنگستان سوم با نام «فرهنگستان زبان و ادب فارسی» در سال ۱۳۶۸ و ریاست عالیۀ رئیس‌جمهور وقت - هاشمی رفسنجانی - تأسیس شد. هدفهای فرهنگستان زبان و ادب فارسی که در اسفندماه همان سال اعلام شد به این قرار است:

۱-۳-۳- حفظ قوت و اصالت زبان فارسی به عنوان یکی از ارکان هویت ملی ایران و زبان دوم عالم اسلام و حامل معارف و فرهنگ اسلامی.

۲-۳-۳- پروردن زبانی مهذب و رسا برای بیان اندیشه‌های علمی و ادبی و ایجاد دانش به‌مآثر و معارف تاریخی در نسل کنونی و نسلهای آینده.

۳-۳-۳- رواج زبان و ادب فارسی و گسترش حوزه قلمرو آن در داخل و خارج از کشور.

۴-۳-۳- ایجاد نشاط و بالندگی در زبان فارسی به مناسبت مقتضیات زمان و زندگی و پیشرفت علوم و فنون بشری با حفظ اصالت آن.

فرهنگستان زبان و ادب فارسی در مرداد ۱۳۷۶ - یعنی هشت سال پس از تأسیس - نخستین مجموعه واژه‌های مصوب را شامل ۲۲۱ واژه به تأیید رئیس‌جمهور رساند و وزارتخانه‌ها، سازمانها و... طی بخشنامه‌ای به امضای معاون اول رئیس‌جمهور ملزم شدند تا «در به کار بردن این واژه‌ها اهتمام خاص مبذول دارند».

پرتال جامع علوم انسانی و مطالعات فرهنگی